

LEXICAL SEMANTIC DEVELOPMENT OF OBSOLETE WORDS

Qo'shboqov Islombek*

* 2nd-year MA student, Gulistan State University (Republic of Uzbekistan)

Abstract – This article aims to study the lexical-semantic development of obsolete words. The article analyzes obsolete words in the language, their history, changes and current status. It discusses how the semantic meanings of words change, new meanings are added or their meanings decrease in the process of lexical-semantic development. It also examines the role of obsolete words in linguistics, how they are preserved in literary and scientific works, and what updates occur in the modern language. The article aims to determine the significance of changes in words and their meanings in language development.

Index Terms – obsolete words, lexical-semantic development, semantics, word meaning, linguistics, word change, language development, historical language development, modern language.

ESKIRGAN SO‘ZLARNING LEKSIK SEMANTIK TARAQQIYOTI

Qo'shboqov Islombek*

* 2-kurs magistranti, Guliston davlat universiteti (O'zbekiston)

Annotatsiya – Ushbu maqolada eskirgan so‘zlarning leksik-semantik taraqqiyotini o‘rganish maqsad qilingan. Maqolada tilda eskirgan so‘zlar, ularning tarixi, o‘zgarishi va hozirgi vaqtdagi holati tahlil qilinadi. Leksik-semantik taraqqiyot jarayonida so‘zlarning semantik manolari qanday o‘zgarishi, yangi ma’nolar qo‘shilishi yoki ma’nolarining kamayishi muhokama qilinadi. Shuningdek, eskirgan so‘zlarning tilshunoslikdagi roli, ularning adabiy va ilmiy asarlarda qanday saqlanib qolishi va zamonaviy tilda qanday yangilanishlar yuz berishi ko‘rib chiqiladi. Maqola so‘zlarning va ularning ma’nolarining o‘zgarishining til rivojidadagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so‘zlar – eskirgan so‘zlar, leksik-semantik taraqqiyot, semantika, so‘zning ma’nosi, tilshunoslik, so‘z o‘zgarishi, til rivoji, til tarixiy taraqqiyoti, zamonaviy til.

Eskirgan so‘zlar tilda o‘z vaqtida keng qo‘llanilgan, lekin vaqt o‘tishi bilan ishlatilmaydigan yoki o‘z ahamiyatini yo‘qotgan so‘zlardir. Ularning leksik-semantik o‘zgarishlari tilshunoslikda juda muhim mavzu bo‘lib, bu jarayonlar tilning tarixiy rivojlanishini va semantik o‘zgarishlarini tushunishga yordam beradi. So‘zlarning leksik va semantik o‘zgarishi jamiyatdagi, madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular so‘zlarning ma’no va ishlatilishidagi o‘zgarishlarni aks ettiradi.

Eskirgan so‘zlarning leksik-semantik o‘zgarishlari ko‘plab turli shakllarda namoyon bo‘ladi: semantik kengayish, torayish, o‘zgarish yoki yangi ma’no hosil bo‘lishi. Ushbu o‘zgarishlar so‘zning semantik doirasining o‘zgarishini, yangi ma’no va kontekstlarni qabul qilishini anglatadi.

Semantik o‘zgarishlar — bu so‘zning ma’nosida yuz beradigan o‘zgarishlar bo‘lib, ular vaqt o‘tishi bilan so‘zning qamrovini, anglatadigan narsalarni yoki hodisalarni o‘zgartirishi mumkin. Eskirgan so‘zlarning semantik o‘zgarishlari tilda ma’no va ma’no tizimining rivojlanishini aks ettiradi. Bu o‘zgarishlar quyidagi turlarga bo‘linadi:

Semantik kengayish — bu so‘zning bir vaqtning o‘zida bir nechta ma’noga ega bo‘lishi yoki yangi ma’no qabul qilishi. Bu jarayon, so‘zning dastlabki aniq yoki tor ma’nosidan kengroq ma’nolarga o‘tishini bildiradi. Semantik kengayish so‘zning kontekstual ishlatilishida yoki ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Misol: "Telefon": Dastlab faqat aloqani ta’minlash uchun mo‘ljallangan apparatni bildirgan, lekin hozirda "telefon" so‘zi mobil qurilmalar, smartfonlar va boshqa turli aloqa vositalarini ifodalash uchun ishlatiladi.

"Eshik": Bu so‘z dastlab faqat o‘sha jismoniy eshikni bildirgan, ammo hozirda ko‘p holatlarda "yo‘l", "o‘tish" yoki "kirish" kabi ma’nolarni ham bildiradi (masalan, "eshikni yopish", "eshik ochish" — turli ijtimoiy va madaniy kirishlar uchun ishlatiladi).

Semantik torayish — bu soʻzning maʼnosining vaqt oʻtishi bilan torayishi yoki aniq bir maʼnoga qaratilishi jarayonidir. Bunda soʻzning dastlabki keng maʼnosi faqat aniq bir hodisa yoki obyektни bildiradigan tor maʼnoga ega boʻladi.

Misollar: "Sulton": Dastlab bu soʻz turli madaniyatlarda hokimiyatni yoki hukmdorni bildirgan boʻlsa, hozirda faqat aniq tarixiy kontekstda yoki diniy, siyosiy holatlarda ishlatiladi.

"Kunbuz": Oʻrta asrlarda keng qoʻllanilgan, ammo hozirda faqat oʻrta asrlar tarixida ishlatiladi, va bugungi kunda ularning semantikasi toraygan.

Soʻzlarning maʼnosi koʻpincha metafora va metonimiya kabi stilistik qurilmalar orqali oʻzgaradi. Bu jarayonlar semantik oʻzgarishlarga olib keladi, chunki soʻzlarning yangi maʼnolari eski yoki real maʼnolarga asoslanadi. Metafora orqali bir narsaning nomi boshqasiga oʻxshash xususiyatlari asosida ishlatiladi, metonimiya esa bir obyektни boshqasining ismi bilan taʼriflashga yordam beradi.

Misollar: "Taxt": Bu soʻz dastlab podshohning oʻtiradigan joyini bildirgan boʻlsa, hozirda "taxt" soʻzi hokimiyat yoki davlat boshqaruvini ifodalash uchun ishlatiladi (masalan, "taxtga oʻtish"). "Koʻz": Bu soʻz, dastlab faqat koʻrish aʼzosi sifatida ishlatilgan boʻlsa, hozirda "koʻz" soʻzi obrazli maʼnolarda ishlatiladi (masalan, "koʻzga koʻrinmas", "koʻzni ochish").

Metaforik kengayish jarayonida soʻz yangi tasavvurlarni yoki mazmunlarni anglatish uchun ishlatiladi. Bu kengayish, asl maʼno va tasavvurlar oʻrtasidagi bogʻlanishdan kelib chiqadi. Soʻzning metaforik kengayishi asosan adabiyotda, tilga oʻziga xos soʻzlashuvda namoyon boʻladi.

Misollar: "Dengiz": Dastlab faqat suvning katta massasi sifatida ishlatilgan, ammo soʻngra "dengiz" soʻzi kengroq maʼnolarda ishlatildi, masalan, "dengizni yutish" (katta miqdorda biror narsa olish) yoki "dengizdagi yulduzlar" (yulduzlar tasvirini yaratishda).

Eskirgan soʻzlarning leksik-semantik oʻzgarishlari turli ijtimoiy, madaniy, va tarixiy omillar bilan bogʻliq. Tildagi oʻzgarishlar va yangi soʻzlarning yuzaga kelishi, jamiyatda roʻy berayotgan madaniy va siyosiy oʻzgarishlar bilan chambarchas bogʻliqdir.

Ijtimoiy va madaniy oʻzgarishlar tilning rivojlanishiga taʼsir qiladi. Biror soʻz faqat muayyan ijtimoiy kontekstdan foydalanib ishlatiladi va zamonaviy ijtimoiy tizimda oʻz ahamiyatini yoʻqotishi mumkin. Masalan, eski mehnat turlari, ijtimoiy qatlamlar yoki hukmronlik shakllari bilan bogʻliq soʻzlar eskiradi va ularning oʻrniga yangi soʻzlar kiritiladi.

Texnologik rivojlanish soʻzlarning semantik oʻzgarishiga olib keladi. Yangi ixtirolar va texnologiyalar yangi soʻzlarning paydo boʻlishiga olib keladi va eski texnologiyalarga doir soʻzlar eskiradi. Masalan, "fotografiya" soʻzi eski texnologiyalar bilan bogʻliq boʻlgan soʻz boʻlsa, hozirgi kunda yangi texnologiyalar bilan bogʻliq yangi terminlar paydo boʻlgan.

Ijtimoiy ehtiyojlar va madaniy aloqalar soʻzlarning maʼno oʻzgarishiga sabab boʻladi. Soʻzlar oʻzgarayotgan ijtimoiy ehtiyojlarni va madaniy aloqalarni aks ettiradi. Eskirgan soʻzlar oʻrniga yangi soʻzlar keladi, eski soʻzlar esa yangi maʼnolarni qabul qiladi.

Eskirgan soʻzlarning leksik-semantik oʻzgarishlari tildagi oʻzgarishlarni, tarixiy rivojlanishlarni va ijtimoiy jarayonlarni aks ettiradi. Soʻzlarning maʼno kengayishi, torayishi, metafora va metonimiya orqali oʻzgarishi tilshunoslikda oʻziga xos muhim jarayonlarni tashkil etadi. Eskirgan soʻzlarning oʻzgarishini oʻrganish til tarixini, madaniyatni va ijtimoiy rivojlanishni tushinishda muhim rol oʻynaydi

Oʻzbek tilshunoslaridan S.Mutallibov¹, Sh. Rahmatullaev², L. Abdullaeva³, E. Begmatov⁴, E. Qilichev⁵, K. Yusupov⁶ kabilarning ishlarida, shuningdek, oliy oʻquv yurtlari talabalari uchun moʻljallangan darsliklarda⁷ oʻzbek tili leksikasining bir jabhasi boʻlgan "oʻlik soʻzlar"ning oʻtmishda isteʼmolda boʻlib, hozirda esa umuman umumisteʼmolda qoʻllanmayotgan lugʻaviy birliklar qatoriga oʻtib qolganligi haqida u yoki bu darajadagi maʼlumotlar berilgan.

Qayd etilgan ishlardan biri xususida qisqacha toʻxtab oʻtamiz. Bu S.Mutallibovning monografiyasidagi "Arxaizm soʻzlar tarixidan" deb atalgan boʻlimidir. Muhimi shundaki, unda hatto XI asrdayoq eskirgan leksik qatlam, yaʼni arxaizmlar qatoriga oʻtib qolgan va Navoiy davrida ham arxaikligini saqlab qolgan soʻzlar xususida gap boradi. Muallif shunday deb yozadi: "XI asr leksikasidagi koʻzga yaqqol tashlanuvchi leksik xususiyatlarning biri arxaizmdir... Ayrim soʻzlar juda qadimgi davrga xos turmush sharoitlari bilan zich bogʻli boʻlishi natijasida turmush sharoiti oʻzgarishi bilanoq ikkinchi davrga mos kelmasligi, ortiqchaligi, foydasizligi bilan juda ilgaridayoq safdan chiqqan, arxaik holga koʻchgan. Masalan, u davrda yovvoyi aygʻirlardan qochgan baytal bolasining nomi arqun («Devoni lugʻotit turk»), 1-t., 98-bet) deb atalar edi. Bu soʻz oʻz maʼnosi bilan ham juda qadim davrlarga, odamlar siyrak vaqtlarga oidligi ravshan. Shuning uchun

¹ Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. -Toshkent, 1959, 188-210-betlar

² Рахматуллаев Ш. Архаизм ва историзм // Научные труды ТашГУ. Вып. 211. —С.243- 249

³ Абдуллаева Л. Лексическая стилистика... -С. 52-55

⁴ Begmatov E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. —Toshkent, 1985, 76- 78-betlar. Yana qarang: Oʻzbek tili leksikologiyasi, 147-151-betlar.

⁵ Киличев Э. Архаизмы и историзмы в прозе С.Айни. -С.. Kilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari, 25-32-betlar. Yusupov K. Koʻrsatilgan manba, 19-29-betlar.

⁶ Yusupov K. Koʻrsatilgan manba, 19-29-betlar.

⁷ Mirzaev M., Usmonov S., Rasulov I. Oʻzbek tili, 44-bet; R.Sayfullaeva, B.Mengliev, M.Qurbonova, S.Boqieva. Hozirgi oʻzbek adabiy tili, Darslik, T.2005,141-bet

ham bu soʻz sharoit oʻzgarishi bilanoq tilda foydasiz boʻlib qolgan va oʻsha vaqtlardayoq safdan chiqqan»⁸. Muallif ayni shu fikrning tasdigʻi uchun XI asrdayoq arxaizmlar qatoriga oʻtib qolgan bir necha soʻzlarni misol tariqasida keltiradi. Bular quyidagilardir: ovik - qir va toshloq yerlarda yashovchi kiyik, choʻbon - qishloq oqsoqoli yordamchisi; yugʻush - butlarga qilinadigan qurbon nomi...; sep-oxiri — uch yoshga kirgan ot oxiri; yulmoq - xotin erdan ajralish uchun maʼlum miqdor toʻlovni toʻlab qutilishi; tado - koʻz yetgan joygacha boʻlgan masofani anglatuvchi yer oʻlchovi; idal - shohlar soʻziga javob yuzasidan aytiluvchi «albatta» maʼnosidagi soʻz azriroq - qulogʻi oq, tanasining baʼzi joylari qora kiyik; artut — shohga qilinadigan tortiq⁹

Muallif soʻzini davom ettirib, yana shunday deb yozadi: “Ayrim soʻzlar Navoiygacha va Navoiy davrida ham qoʻllanib, soʻng tamom isteʼmoldan chiqqanlar”¹⁰. Olim fikrining dalili uchun quyidagi misollarni keltiradi: uylik —xotin, uyichqa —er, sinak —chivin, ochun- dunyo, ogʻirlamoq -hurmat qilmoq, tuz-toʻgʻri, tekis, eng —yuz, bashara, englik — xotinlar yuzlariga suradigan upa, kirish — kamon yoki Andijonda bu soʻz — yoyning ipi, ulus -xalq,¹¹ emgak - mehnat, ¹²baliq- shahar, esh - oʻrtoq, hamsuhbat, yovuq - yaqin va boshqalar.

S.Mutallibovning quyidagi soʻzlari ham diqqatga molikdir: «XI asrdagi bir qism soʻzlarning isteʼmoldan chiqishi, arxaik holga koʻchishi ular turmushga yaroqsizligi bilan emas, ular oʻrnida qoʻshni xalqlar tillaridagi soʻzlar qoʻllash bilan bogʻliqdir. Masalan: roʻzi —ozuq, pand- nasihat, orzuv, yori, telva, biyobon, posh, ravon, havo, nard, jahon kabi tojikcha soʻzlar, hattoki, -gar kabi bogʻlovchi koʻmakchilar ham qoʻllanar edi».

Umuman olganda, S.Mutallibovning nomi koʻrsatib oʻtilgan monografiyasida arxaizmlar haqidagi mulohazalari va unda keltirilgan. misollar eskirgan soʻzlar ayni shu xilining diaxron va sinxron planda nutq doirasidan uzoqlashuvi haqida, qisqacha boʻlsa-da, yetarli maʼlumot bera oladi.

Bu oʻrinda arxaizmga misol tariqasida keltirilgan ayrim leksemalarga izoh berib ketish oʻrinliga oʻxshaydi. Chunki ularning baʼzilari hozirda faol qoʻllanuvchi soʻzlardan hisoblanadi. Telva soʻzini olib koʻraylik. Uning telba shaklida qoʻllanayotganligini OʻTILda A.Qodiriy, A.Qahhor, Oybek, I.Sulton, H.Gʻulom kabi yozuvchilarning asarlaridan keltirilgan 7 ta illyustrativ misol tasdiqlay oladi. Shuningdek, bu leksemaning telva-teskari tarzidagi juft soʻz tarkibidagi telva shakli ham bu fikrning toʻgʻri ekanligidan dalolat beradi. Pand leksemasi haqida ham shunday deyish mumkin. Negaki, u pand yemoq, pand bermoq kabi frazeologizmlar, pand-nasihat (yoki uning varianti boʻlmish pandu nasihat birikmasi) juft soʻzi tarkibida oʻzbek tilida tez-tez ishlatib turiladi. Yana quyidagi misolga ham eʼtibor beraylik: Vafo boʻlmas xoinning sevgisida hech! Pand beradi bir kuni, xoh erta, xoh kech! (Shuhrat); Yaxshidan qand yeysan, yomondan pand yeysan (Xalq maqoli).

Adabiyotlar roʻyxati

1. Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. -Toshkent, 1959, 188-210-betlar
2. Рахматуллаев Ш. Архаизм ва историзм // Научные труды ТашГУ. Вып. 211. —С.243- 249
3. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика... -С. 52-55
4. Begmatov E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. —Toshkent, 1985, 76- 78-betlar.
5. Oʻzbek tili leksikologiyasi, 147-151-betlar.
6. Kilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari, 25-32-betlar.
7. Mirzaev M., Usmonov S., Rasulov I. Oʻzbek tili, 44-bet; R.Sayfullaeva, B.Mengliev, M.Qurbonova, S.Boqieva. Hozirgi oʻzbek adabiy tili, Darslik, T.2005,141-bet
8. Mutallibov S. Koʻrsatilgan asar, 180-bet
9. Ulus leksemasi «Oʻrta Osiyoda yirik feodal davlat» (OʻTIL) maʼnosida istorizm hisoblanadi
10. OʻTILda bu soʻzning ayni shu maʼnoda dialektal soʻz ekanligi uqtirilgan. Shuning uchununi arxaik deb hisoblash qiyin boʻlsa kerak

Reviewer:

F. G. Sharipov
DSc, Professor
Gulistan State University

AUHTOR(S):

Author – Islombek Qoʻshboqov, qoshboqov_islombek@gmail.com

Corresponding Author – Islombek Qoʻshboqov, qoshboqov_islombek@gmail.com

⁸ Mutallibov S. Koʻrsatilgan asar, 180-bet

⁹ Mutallibov S. Koʻrsatilgan asar,181-bet

¹⁰ Shu joyda, 181-bet

¹¹ Ulus leksemasi «Oʻrta Osiyoda yirik feodal davlat» (OʻTIL) maʼnosida istorizm hisoblanadi

¹² OʻTILda bu soʻzning ayni shu maʼnoda dialektal soʻz ekanligi uqtirilgan. Shuning uchununi arxaik deb hisoblash qiyin boʻlsa kerak